

e-ISSN: 1694-8874

№1(5)/2025, 9-23

УДК: 398.1

DOI: [10.52754/16948874_2025_1\(5\)_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_8)

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЫРЫМ-ДАРЫМ ЫРЛАРЫ
ОБРЯДОВО-ЗАКЛИНАТЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ В КЫРГЫЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ
RITUAL AND INCANTATION SONGS IN KYRGYZ FOLKLORE

Амасыя Эрай

Амасыя Эрай

Amasya Eray

PhD, Кыргыз-Түрк “Манас” университети

PhD, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

PhD., Kyrgyz-Turkish Manas University

eray.amasya@manas.edu.kg

ORCID: 0000-0003-2736-347X

Амасыя Гүлназ Аскарбек

Амасыя Гүлназ Аскарбек

Amasya Gulnaz Askarbek

PhD, Кыргыз-Түрк “Манас” университети

PhD, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

PhD., Kyrgyz-Turkish Manas University

gulnaz.askarbek@manas.edu.kg

ORCID: 0000-0003-3514-4867

Түлөбаев Аскарбек

Түлөбаев Аскарбек

Tulobayev Askarbek

в.и.д., профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети

д.в.н., профессор, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University

askarbek.tulobayev@manas.edu.kg

ORCID: 0000-0003-1349-6511

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЫРЫМ-ДАРЫМ ЫРЛАРЫ

Аннотация

Изилдөөнүн максаты – кыргыз элинин ырым-дарым ырлары боюнча этнографиялык сереп жүргүзүү. Изилдөө ыкмасы: кыргыз элинин ырым-дарым ырлары тууралуу маалыматтарды ар кандай издөө платформаларынан, маалымат базаларынан жана интернет ресурстардан издөө жана этнографиялык анализге алуу. Жыйынтыктар: Кыргыз элинин фольклордук оозеки көркөм чыгармачылыгындагы ырым-дарым ырлары Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурастарынын тизмесине киргизилген. Мындай баа ырым-дарым ырлары олуттуу орунга ээ экендигинин далили катары эсептесе болот. Ырым-дарым ырларындагы түшүнүксүз сөздөр жана ар кандай үн элементтери сырчоо жана күбөлөр үчүн дарымчылардын “дарым сөзүнүн” күчүн жана таасирлүүлүгүн сездирүүчү ыкма болгон.

Ачык сөздөр: кыргыз эли, салттуу билимдер, ырым-дарым ырлары, арбашуу, албын, бадик, учуктоо

ОБРЯДОВО-ЗАКЛИНАТЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ В КЫРГЫЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

Целью исследования является этнографический обзор обрядово-заклинательных песен кыргызского народа. Метод исследования: сбор и этнографический анализ информации о данных песнях кыргызского народа с различных поисковых платформ, информационных баз данных и интернет-ресурсов. Результаты: обрядово-заклинательные песни, являющиеся частью устного поэтического фольклора кыргызов, включены в список нематериального культурного наследия Кыргызской Республики. Эта оценка служит подтверждением их значимой роли в культурной традиции. Непонятные слова и различные звуковые элементы в текстах заклинаний использовались как способ усиления воздействия «целительных слов» на больного и присутствующих, демонстрируя силу и эффективность словесного исцеления.

Ачык сөздөр: кыргызы, традиционные знания, обрядово-заклинательные песни, арбашуу, албын, бадик, учуктоо

RITUAL AND INCANTATION SONGS IN KYRGYZ FOLKLORE

Abstract

The aim of this study is to provide an ethnographic overview of ritual and incantation songs in Kyrgyz folklore. Research Method: The research involves the collection and ethnographic analysis of information about these songs from various search platforms, information databases, and online resources. Findings: Ritual and incantation songs, which constitute a significant part of the Kyrgyz oral poetic tradition, have been included in the National List of Intangible Cultural Heritage of the Kyrgyz Republic. This recognition underscores their important role in the cultural tradition. The use of obscure words and various sound elements in these incantations served as a means to enhance the perceived power and effectiveness of the "healing words" for both the patient and the witnesses, demonstrating the influence and potency of verbal healing practices.

Keywords: Kyrgyz, traditional knowledge, incantation songs, Arbashuu, Albyn, Badik, Uchuktoo.

Киришүү

Ондогон кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү тарыхый жолунда өзүнө гана таандык из калтырып, тириликтин машакаттуу жолун басып, жашоонун өзгөчө татаал чыйырындагы миңдеген тоскоолдуктардан өтүп, өмүр-өлүм үзөңгүлөш жүргөн далай кагылыш-кармаштарды баштан кечирип, өз атын, өзгөчө белгилерин жоготпой сактап келе жаткан түптүү элдин – кыргыздардын урпактарга калтырган баалуу байлыктарынын бири – оозеки көркөм чыгармачылыгы (Акматалиев, 2004, 5-б.). Алардын өзөгү тээ байыркы доорлорго барып такалат. Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрү орто кылымдардагы жазма мурастарда да катталган (Абдимиталип уулу, 2023).

Кыргыз элинин фольклордук оозеки көркөм чыгармачылыгында ырым-дарымдар кеңири кездешет (Кадырбекова, 2009, 71-73-бб.; Orozalieva, 2019, 45-52-бб.). Магиялык сөздөргө ишенүү менен (Абдыкеримова, 2010, 16-22-бб.) кишилер жаратылыштын күчтүү сыйкырынан үмүт кылып, жакшылык күтүшкөн. Кишини жана айбандарды дарылоодо, дыйканчылык жана аңчылык кылууда, кырсыктан чыгууда ырым-дарымдар айтылган (Богданова, 1947, 23–24-бб.).

Дарым – киши же мал ылаңдаганда, аны жылан же кара курт чакканда, башка бир кеселге же кырсыкка дуушарланганда айыктыруу же ууну, дартты чыгаруу үчүн атайын дарымчылар тарабынан аткарылчу ыр (Акматалиев, 2019, 368-б.). Сыркоону жубатуу, абалына аралжы болуу максатында айтылган касиеттүү сөздөрдүн уйкаштуу тизмеги *дарым ырлары* деп аталат (Жусупов, 1991). Дарым айтып, эм-дом жасоочулар «дарымчы» деп аталган. Дарым ырлары кыргыздардын эң баштапкы түшүнүгүнөн улам келип чыккан. Касиеттүү сөздөр сырткы дүйнөгө, заттардын, кубулуштардын теңирлерине, ээлерине өтөт, алар ошол сөздөрдү угат, кишинин денесине жабышкан илдеттерди сууруп чыгат, ал эми жабышкан ылаң, илдеттер да сөз касиеттерин угат деп түшүнүлгөн (Таштемиров, 1973, 34-42-бб.).

Дарым ырларынын байыркы адабияттан экенин, анын айбандарга, түрдүү заттарга кишиче сүйлөп, аларды да кишиче касиетте элестеткени болуп эсептелет. Айтсак, жылан менен арбашуу, түрдүү курттардын атын таап, алар киши жана айбандарды чакканда сөз күчү менен атын атап, сууруп чыгуу болгон. Мисалы, жыландын аты «чакчур» башка илдеттердин, курттардын аты «быжы-быжы», «келең-келең», «бадик», «гүлапшан», «албын» сыяктуулар болгон, дарымды айтканда, ошол ылаңга кайсы курт илдет жабышканын билип, анын атын атап айта алса, эң күчтүү дарым эсептелген.

Дарымчылар өз кезинин акыны, чечени, сөздүн кыйуусун табуучулардан болгон. Алар дарттын себебин мифтик элестетүүчүлөрдөн болуп, дартты, анын себептерин көркөм элес менен түшүндүргөн. Ошого жараша касиеттүү сөздөрдү курап, көркөмдүк сөз күчү менен илдетти кубалап, сууруп чыгууга болот деп өзү да ишенген, сыркоону да ишендире алган (Абдыкеримова, 2010, 16-22-бб.).

Жогоркудай түшүнүктөрдөн улам, кыргыз элинин дарым ырлары пайда болгон. Дарым ырлары барган сайын көркөмдөлгөн, мурдагы ашкерелик касиетинен купуялыкка өткөн, натыйжада «дарымчы» ырды ичинде купуя айтып, «сүф» деген сырлуу касиет жаралган. Кыргыз элинин дарым ырларынын тил өзгөчөлүгүнүн ыргактуу касиетинен, анын көркөм адабият экенин билүү кыйын эмес. Кээ бир дарымдардын сөздөрү тетирисине карай

ырдалган, анын себеби, эм-дом сырлуу болуусун, сөздөр түшүнүксүз болгондо касиеттүү болуусун көздөгөнү менен түшүндүрүлөт.

Мазмунуна караганда, дарым ырлары «эмчилик» пайда болуудан алда канча мурда, түрдүү өсүмдүктөрдүн жана табигый минералдардын дарылык касиеттерин баамдоодон мурдагы кездерде эле чыгып, колдонулуп калганын билүүгө болот. Ал эми «эмчилик» болсо сырскоо кишини же ылаңдаган малды дарылоонун жөнөкөй, ырым-жырым менен коштолгон ыкмасы экени белгилүү.

Кыргыздар байыркы убактарда ылаңды ысык, суук, жел ылаң, жандуу ылаң деп, бир канча түргө бөлүп, аларга каршы ар түрдүү ырымдарды жасап, эм-дом ырларын ырдашкан.

Баса белгилей турган нерсе, нечен кылымдар бою оозеки топтолгон бай тажрыйба улам атадан балага берилип, элге кеңири тарап элдик салттуу билимге айланган. Бул билимдерди жазма булактар түрүндө кийинки муундарга калтыруу көйгөйү дагы эле олуттуу бойдон калууда. Кыргыз элинин дарым ырлары илимий негиздөөгө алынган эмес, ошондуктан бүгүнкү күнгө чейин илимий кызыгууга караганда этнографиялык кызыгууну жаратып келет.

Материалдар жана методдор

Изилдөөлөрдүн объектиси болуп кыргыз элинин салттуу фольклору саналса, предмети болуп ырым-дарым ырлары саналды. Бул иштин негизги булагы болуп илим-изилдөө мекемелеринин архивдеринде жана илимий китепканаларда иликтөө иштеринде табылган этнографиялык материалдар каралды. Бул материалдар талаа экспедициялары учурунда салттуу билимдерди алып жүрүүчүлөрдөн чогултулган этнографиялык материалдар менен толукталып, иликтөөгө алынды.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана талкуу

Кыргыз эли ылаңдан же дарттан дарылануунун ыкмаларын издөөгө, көп сандаган жергиликтүү дарыгерлердин (табыпчы, тамырчы, дарымчы, эмчи) жардамына кайрылууга мажбур болушкан. Табыптар, эмчи-домчулар дубалоо, дарымдоо жана ар түрдүү магиялык аракеттерди колдонушкан (Кылычев жана Мифтаков, 98-100-бб.; Мифтаков, 1948; Мифтаков, 1949; Абрамзон, 1999, 392-б.).

Бул макаланын максатына ылайык ырым-дарым ырларына гана көңүл бурулуп, иликтенген материалдарга таянып төмөндөгү ырым-дарым ырлары менен тааныштырабыз.

арбашуу ыры

Арбашуу кыргыз элинин дарым ырларынын ичинде эң байыркысы болуп, киши жана айбандар эч кандай айырмасыз деген түшүнүктө пайда болгону көрүнөт. Анткени, арбашуу дарымчы менен жыландын эрөөлгө чыгуусу болуп эсептелет. Жылан кишини чакканда дарымчы анын уюгун таап дарым айткан, жыланды ийнинен чыгарып арбашууга чакырган. Дарым жыланды кудум эле киши катары сөз уга турган, күрөшө ала турган таанымда мамиле жасалганын көрсөтүп турат. Булардын ичинен үлгү катары эки түрүн көрсөтөбүз.

Чакчурсуң, Топчурсуң,

Алты атаңда доом бар,

Арбашамын бери чык!

Баштарыңды чыгар,
Балжыратамын.
Тилдериңди сун,
Жанчып өтөмүн.
Чакчурсун, чаккан чубурсун.
Алты атаңда доом бар,
Арбашамын бери чык!
Быжы-быжы быжымын,
Мен быжынын кенчимин.
Алабата күлүмүн,
Арбоочунун өзүмүн.
Жер кендеги чакчурсун,
Жетип барып тапчумун!
Сенин атың Чакчур,
Чакчурсун, топчурсун!
Кереч, кереч кер жылан,
Керегедей бир жылан.
Майруң-туйруң бир жылан,
Мама желим кыз жылан.
Убай жылан, чубай жылан,
Ок жылан, чок жылан.
Кара тоонун былаңнан,
Илек-илек келет,
Кайт жылан.
Сүрө, сүрө, сүрө, чык!
Сүйлөшөйүн бери чык!
Чоң атаңда доом бар,
Доолашайын бери чык?
Сырты чаар келенкер,
Таятаңда сөзүм бар,
Шыбыратпай шыдыр чык.
Айтышайын бери чык!
Быжы, быжы быжымын,

Ажыдаар ак жылан.
Быжылардын кенимин,
Арбашайын бери чык!
Долононун чогуmund,
Алтымыш баштуу, жүз кездүү,
Табылгынын огумун.
Былаң кызыл келенкер,
Такыр сени койбоймун!

Киши менен жылан арбашканда, экөө бирин-бири тиктеп, көз ирмебей, добуш чыгарбай, демдерин ичтерине тартып, ичтеринен дарымды шыдыр айтып арбап турат дейт. Соңунда дарымчы жыландын атын таап «Чакчур» деши менен жыландын курсагы жарылып өлөт же кимдин дарымы күчтүү болсо, каршылашынын курсагы жарылып кетет имиш. Жылан менен арбашуу кээ бир койлордо да болот деген сөздөр учурда да кездешет. Кыргыз дарым ырларындагы «арбашуу» ырынын жөн-жайы ушундай болуп, мында да сөз касиетине ишенүү аркылуу айтылган көркөм адабият экени анык көрүнүп турат.

албын ыры

Абасы бийик жерлерде¹ түтөк (*кычкылтектин жетишсиздиги*) өтө күчтүү болгон. Кишилер түтөккөндө көгөрүп деми чыкпай жыгылган. Ошого аралжы болуу үчүн түтөккөндүн дарымы «албын» пайда болгон.

«Албын» дарымы түтөккөн кишини ортого коюп, кыз-улан тегеректей отурушуп, дарымчы албын айткан. Албын өтө сонун уйкаштуу уят сөздөрдөн куралып (Баялиева, 1972, 110-111-бб.), албынды абдан ылдам, шыдыр айтканда, уккан кыз-улан уу-дуу болуп каткырышкан, ошондо тигил түтөгүп деми чыкпай калган киши да бырс күлүүгө жараган.

Демек, албын деми чыкпай калган кишини алаксытып, күлкү аркылуу анын нерв системасын дүүлүктүрүп, эсине келтирген.

Албын абдан уят сөздөрдөн куралгандыгы үчүн, бул жерде андан бир куплет үзүндү гана үлгү катары көрсөтөлү. Албын мындай айтылып башталат:

...Албын, албын, албынтай,
****дын башы жалбынтай.
Кара шок ортомой,
Капчыгайы короодой...

Бадик айтуу

Кишилердин байыркы түшүнүгү боюнча, ылаңдарды алып жүрүүчү жин перилер болгон. Алар кимге консо, ал киши ылаңдап калган. Ошондуктан бакшылар, дарымчылар, аларды башка жакка “көчүрүп”, кубалап жиберүү максатын көздөшүп, бадик айтууну өтө кеңири колдонушкан. Бадик ырынын мазмуну да дал ошого барып такталат.

¹ Кыргыз Республикасынын 90% дан ашык аймагы бийик тоолуу болуп саналат.

Мен бир дарым айтайын, бадик баштап,
Жакшыны айтып, жаманды жолго таштап,
Ушул турган кишиге эми консун.
Томоюлдун белинде токсон миң кол,
Адашкандын алдына казылган жол.
Кокуйлаган бир куш бар эмне ошол?
Чечүүнү сен билбесең мен айтайын:
Кокуйлаган ошол куш кууң ошол.
Мен төмөндөн келгенде билип келдим,
Кыл моюндуу сары атты минип келдим.
Бадик экен атыңды билип келдим.
Көч, бадик көч, көчүрөйүн,
Көмүрдөй атың өчүрөйүн.
Агын сууну кечирейин,
Ала-Тоону ашырайын,
Көч бадик, көч бадик, кайларга көч,
Жылкы ичинде мөңкүгөн тайларга көч.
Көч бадик, көч бадик каймалга көч,
Өз алдынча ойногон маймылга көч.
Көч бадик, көч бадик айбанга көч,
Өз алдынча ойногон шайтанга көч.
Көч бадик, көч бадик, булуңга көч.
Эки энени тел эмген кулунга көч.
Көч бадик, көч бадик булакка көч.
Эки энени тел эмген улакка көч.
Көч бадик, көч бадик көчүрөмүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөмүн.
Көч бадик, көч бадик, көчкөндөй көч,
Куурай оту күл болуп өчкөндөй көч.
Көчөрүнө келгенде жан салбай көч,
Көчүү жайын билбесең мен айтайын:
Көсөө менен көчүккө түрткөндөй көч,
Муздак сууну бетине бүрккөндөй көч,

Көмүр болуп күйгөн от өчкөндөй көч,
Майлуу сорпо бетине бүрккөндөй көч.
Көч бадик, көч бадик,
Бурулуп калба бадик,
Омурткага оролуп алба, бадик.
Кабыргага кадалып калба бадик.
Көч бадик, көч бадик ойлорго көч,
Ойлор отун оттогон койлорго көч.
Көч бадик, көч бадик бийикке көч,
Бийик отун оттогон кийикке көч.
Көч бадик, көч бадик кыйырга көч.
Эки мүйүз төрт эмчек сыйырга көч.
Көч бадик, көч бадик, мунарга көч,
Мунар отун оттогон уларга көч.
Көч бадик, көч бадик чүрчүткө көч.
Он эки куйрук он чалгын бүркүткө көч.
Бадик кетип бардыр муштай болуп,
Мен аркадан кууймун куштай болуп.
Көч бадик көчүрөмүн,
Бадик болгон атынды өчүрөмүн.

Бадик айтуу кээде айылдын жашоочуларынын катышуусу менен дагы жүргүзүлгөн (Чоробаев, 1948, 37-б.; Дмитриев, 2013, 429-б).

Бадик дарымы эки дарымчынын алымсабак айтып, эм-дом кылуусу менен дагы аткарылган. Бадик дарым ырын ар кайсы дарымчынын айтуусундагы сөз тексттери бирдей эмес, бирок орток мазмуну «Бадик көч», башка бир нерселерге көчүп кет! деген негиз болот. Бадик дарымы учурда кишилерге ылаң сакайтуучу касиеттүү нерсе катары эмес, элдик оозеки адабиятыбызда жаралган көркөм адабият катары эсептелип калды.

бадың ыры

Ыландын ээси болгон *бадың* – кызыл чыгуу, чечек чыгууну көрсөткөн. Дарыгерликтен эч кандай түшүнүк ала электе, бул ылаңларды сөз күч аркылуу ыландын ээсине айтып, аны домдоп чыгарып жиберүү аракети колдонулган.

Бадың айтканда ноокас кишини жаткызып коюп, эки дарымчы эки ээрге курулай минип, бири бирине жон тийгизишип отуруп бадиктин обону менен айтышкан.

Бадик дарымынын түшүнүгүндө киши денесинин сыртына чыккан кызыл чечек «бадик» аталган, ичке чыкканы «күлапшан» деп аталып, бадик дарымы ошолорду айдап чыгуу, кууп жиберүү максатында ойлоп чыгарылган ыр эсептелет.

көз үндөө (үйлөө ыры)

Көз ылаңдаганда төмөнкү дарымды айтып үйлөшкөн:

Кара көздө ак болбосун,
Ак болсо туруп болбосун,
Жуурканда жүн болбос,
Жең болсо кийип болбос.
Көлдө көпүрө болбос,
Көпүрө болсо өтүп болбос.
Кара көздө ак болбос,
Ак болсо туруп болбос,
Сүф! Сүф! Сүф!

Көз үндөө дарымы кыргыз эл оозеки адабиятында жаралган философиялык ыр катарында саналат. Бул көз дарылоо шылтоосу, ошол таризде аткарылуусу менен башка ырлардан айырмаланган. Мында сонунда айтылган домдолгон аракет «сүфтөн» башкасы бүт эле көркөм ой, адабий чыгарма экени ачык көрүнүп турат.

кутурган итти дарымдоо

Кутурган итти көргөндө төмөнкү дарымды айтса, ал ит кишиге асылбай жатып калат имиш.

Такай, такай, ширин такай,
Тишиң ырсай,
Кардың карпай,
Так жан!
Кутургур,
Жүнүң үрпөй,
Сүф! Сүф! Сүф!

күлапшан

Шалдыр-шултур шарапшан,
Сенин жайың Бадакшан,
Кетпейсиңби күлапшан.
Жети буудай азыгың,
Жебейсиңби күлапшан,

Жети айлык жолуна,
Жетпейсиңби күлапшан.
Алты буудай азыгың,
Албайсыңбы күлапшан,
Алты айлык жолуңа,
Барбайсынбы күлапшан.
Кара эчкини сойдуруп,
Кан кылдырган күлапшан.
Кара тувар жамынып,
Эм кылдырган күлапшан.
Сары эчкини сойдуруп,
Кан кылдырган күлапшан,
Сары тувар жамынып,
Эм кылдырган күлапшан.
Тооктордун бабасы, о,
Чучу ата деген бай,
Буга көчкүн күлапшан.
Суурлардын бабасы, о,
Толтой мерген деген бар,
Заман акыр болгондо, о,
«Чуйк» деп жерге кирген,
Буга көчкүн күлапшан.
Түлкүлөрдүн бабасы, о,
Шимшимиян деген бар,
Буга көчкүн күлапшан.
Бөрүлөрдүн бабасы, о,
Жасоол, бөкөөл деген бар,
Буга көчкүн күлапшан.

Бадакшанда бир жигит, о, бадик айтат,
Ичке чыккан күлапшан, о, тышка кайтат!

күрдү ыры

«Күрдү» сук киргенде, кирне киргенде айтыла турган дарым ыры эсептелет. Күрдүнү, дарымчы эмчи-домчулар аткарышат.

«Күрдү» дарымынын айтылып калышы мындай бир жомокко байланыштырылат. Бир аял бар экен. Ал кышкы сүрүнө эч нерсе таппай, айласыздан бир серкесин союп алыптыр. Күйөөсү күнүгө талаада аңчылыкка жүрөт экен. Аялы баякы серкенин майына сокто кылып жеп үйдө отурат экен. Эри катынынын серкесинин майын уурдап жеп жүргөнүн байкап эле жүрүптүр. Бир күнү аялы серкенин майын көп жеп алып, күптүү болуп жатып калыптыр. Ошондо эри сага «кирне» (*кирди*) деген илдет жабышыптыр, аны мен «кирнелеп» сакайтам дептир да:

Күрдү байдын күз серке,
 Айдап жатам чык серке!
 Күркүрөбөй чык серке.
 Дейди болсоң тешип кет,
 Алдуу байдын ак серке,
 Кайып болсоң качып кет!
 Аш болбогон май серке,

Чык күрдү, чык күрдү! – деп тебетейи менен аялдын башы-көзүнө жазгап, отурган сайын кайыш кур менен кара санга шыбаган экен. Ошондо аялы серкенин майын жеп ылаңдаганын өзү билип, аны эри кереметинде билип алганына таң калып, андан ары серкенин майын уурдап жебес болуптур. Өзү да андай ылаңдабай калыптыр. Ошол «кырды» (*май кырды*) сөзү «күрдү» дарымы болуп айтылып калган имиш.

«Күрдү» дарымы кыргыздардын дарым ырларында бир кыйла басымдуу орунда турат. Анын ар түрдүү айтылыштары бар. Төмөндө «күрдүнүн» кыска бир түрү үлгү иретинде келтирилди:

Чык күрдү, чык күрдү!
 Сапаң, сапаң, сапаңга бар,
 Жаман чапанга бар.
 Каркыраган каманга бар,
 Күркүрөгөн тегирменге бар.
 Оттон кирсең отко бар,
 Суудан кирсең сууга бар.
 Азынаган айгырга бар,
 Аңгиреген эшекке бар,
 Араң жүргөн ноокаста эмнең бар!
 Чык күрдү, чык күрдү!

Күрдүнү айтып жатканда, пахта же башка нерселер менен эмдеп-домдоп сыркоону сылап жубатышат.

мант байлоо ыры

Кишинин тиш дарты көбүнчө курт түшкөндөн болот дешкен да, ал куртту байлап чыгуу дарымы ойлоп табылган. Тиштеги куртту байлоо дарымы «Мант байлоо» деп аталган.

Дарымчы мант байлаганда, демин ичине тартып, төмөнкү дарымды бир сыйра айтып, бирден *сүф* түкүрүп отурган. Ошону үч кайталап түкүргөндө курт байланды деп түшүнүлгөн, ошого дарымчы да, сыркоо да ишенген, дарты жеңилдегендей сезилген. «Мант байлоо» дарымы мындай ырдан түзүлгөн:

Айдан түшкөн алтын курт,
Күндөн түшкөн күмүш курт,
Күүлүү болсоң куруш,
Каба болсоң тырыш!
Каба бара мен болсом,
Эрте түкүргөнүм кечке жетпе,
Кеч түкүргөнүм эртеңкиге жетпе!
Сүф! Сүф! Сүф!
Түйдүм, түйдүм мант,
Түйө албасам мага мант,
Жараны жарган мант.
Куртту куруткан мант,
Жараны жарган мант,
Куртту куруткан мант,
Илдетке шыпаа берген мант,
Сүф! Сүф! Сүф!

Уулуу шишиктер дарым ыры

Кишини, айбанды кара курт же жылан чакканда уулануудан шишип кетет. Ошондо кыргыз дарымчылары төмөнкү дарымды айтып эм-дом кылышкан:

Талмакир, салмакир,
Килең, килең килеңги,
Сенден малмакир,
Былаң чаар килеңги.
Ала быжы, кала быжы,
Менин атым алда чык,
Быжы, быжы, быжы чык,
Алий болсо калбай чык!
Быжырабай бери чык!

Сүф! Сүф! Сүф!
Курту болсо, кууруп чык,
Быжы, быжы, быжы чык,
Дарты болсо сууруп чык,
Тула бойдо калбай чык!
Сүф! Сүф! Сүф!
Заарыңды жайбай чык!
Килең, килең, килеңди,
Турумтайдай түлөп чык,
Баа кайып тиленди,
Жабыр көрүп жүдөп чык!
Тилең, тилең, килеңги,
Ууңду жайбай чык!
Изи чаар килеңги,
Сүф, Сүф, Сүф!

Уулуу шишикке ушул дарымды айтып, кызыл жип менен эки жагынан байлап салышкан.

учуктоо ыры

Учуктоо дарымы кыска айтылып, тамак ылаңдаганда тамак көтөрүү, жүрөк көтөрүү сыяктуу жеңил-желпи ылаңдарды эмдеп-домдогондо айтылат. Учуктоо дарымынын ыры мындай болгон:

Эмчилер өткөн,
Умай эненин колу,
Эми бизге калган.
Домчулар өткөн;
Кара жер өзүң көтөр,
Дому бизге калган.
Кайт! Кара жерге кайт!
Менин колум эмес,
Умай эненин колу!

Колдун алаканын тамакка же жүрөккө тийгизип, аны кайра жерге таптап-домдоп жогорку ыр айтылган.

Корутунду

Кыргыз элинин фольклордук оозеки көркөм чыгармачылыгындагы ырым-дарым ырлары Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасы катары бааланып, 2015-жылдын 5-августунда (№ 557) кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасынын элементтеринин классификациясы жөнүндө жобону жана Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасынын элементтеринин улуттук тизмегин бекитүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасынын элементтеринин улуттук тизмегине төмөндөгү таризде киргизилген²: *Элементтин түрү: Фольклор; Элементтин аталышы: ... ырым-жырым (дарым) ырлары...* Мындай бааны кыргыз элинин фольклорунда ырым-дарым ырлары олуттуу орунга ээ экендигинин далили катары эсептесе болот.

Биздин заманга чейин оозеки жеткен айрым ырым-дарым ырлары поэзиялар жыйнагында жарыяланган (Жусупов, 1999).

Ырым-дарым ырларындагы түшүнүксүз сөздөр жана ар кандай үн элементтери (мисалы, сүф) сырчоо жана күбөлөр үчүн дарымчылардын “дарым сөзүнүн” күчүн жана таасирлүүлүгүн сездирүүчү ыкма болгон (Маничкин, 2015, 116-117-бб.).

Т.Д. Баялиеванын (1972, 30-б.) маалыматына караганда арбашуу учурунда жыланды “топчу”, “бүчү”, “кур” ж.б. деп дагы аташкан. Мисалы, жылан менен арбашып жаткан киши, жанындагы кишиден топчумду бошотуп койчу деп суранганда, “топчу” деген сөздү уккан жылан кулап түшүп жан берген имиш.

В.И. Харитонова (Харитонова, 1999) ырым-дарым ырларынын текстин магиялык практикада жардамчы каражат катары эсептеп, ошол эле убакта ырлардын күчүн жана сыйкырдуу таасирин текстке жана дарымчынын ынандыруучу касиетине байланыштырган.

Дарым ырлары Теңиртоо кыргыздары арасына күрдү ыры, суктоо ыры, дарым ыры, учуктоо ыры, арбашуу ыры, сезгенч ыры, төлгө ыры жана түрдүү ырым-жырымдарга байланыштуу ырлары катары арбын таралса, Памир кыргыздары арасында күрдү ырлары, «Бадик» жана «Гулафшан» (фарсча чечек) делген дарым ырлары сакталып калган³.

Иликтөөгө алынган материалдар, кыргыз элинин ырымдарынын жана дарымдарынын оозеки поэтикалык чыгармачылыкта олуттуу орду бар болгонун далилдейт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2023). “О некоторых фольклорных элементах в словаре махмуда кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101–106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12
2. Абдыкеримова, А.Э. (2010). Сөздүн магиялык күчү жөнүндө, *Вестник ИГУ*, № 28, 16-22 бб.
3. Абрамзон, С.М. (1999). *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер*. Которгон: С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду.

² <http://cbd.minjust.gov.kg/act/preview/ky-kg/97848/20?mode=tekst>

³ Памир кыргыздарынын элдик ырлары. Дарым ырлары. 2013. URL: <http://www.sary-kol.ru/stati/etnikalyk-kyrgyzdar/pamir-kyrgyzdarynyn-eldik-yrlyary.html>. (Кайрылуу датасы: 23.12.2024).

4. Абышев, К.Н. (2016). “Устное поэтическое творчество и музыкальная культура кыргызского народа как факторы становления и совершенствования национального искусства”. *Маданият жана көркөм өнөр жарчысы – Вестник культуры и искусств*, сс. 5–16.
5. Акматалиев, А. (2004). *Адабият тарыхы – эл тарыхы. Кыргыз адабияты*. Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек.
6. Акматалиев, А. (2019). (жалпы ред.) *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. Биринчи бөлүк. Бишкек: Полиграфбумресурсы.
7. Баялиева, Т.Д. (1972). *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*, Фрунзе: Илим.
8. Богданова, М. (1947). *Киргизская литература*. М.: Советский писатель.
9. Дмитриев, С.В. (2013). Обряд бадик у тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана. *Лавровский сборник: Материалы XXXVI и XXXVII Среднеазиатско-Кавказских чтений: Этнология, история, археология, культурология*. СПб., сс. 424-430.
10. Жусупов, К. (түзгөн). (1991). *Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт*. Түз. Бишкек: Кыргызстан.
11. Жусупов, К. (түзгөн). (1999). *Кыргыз поэзиясынын антологиясы*. 1–китеп. Бишкек: Кыргызстан – Сорос фонду.
12. Кадырбекова, Н. (2009). “Архаикалык диний ишенимдердин элдик фолклордогу издери”. *Наука и новые технологии*, № 4, 71-73 бб.
13. Кылычев, Т., Мифтаков, К. (1924). Тарыхый сөздөр: дарымдар кол жазма, *ИЯЛИ тарых сектору*, инв. 7, 98-100 бб.
14. Маничкин, Н.А. (2015). Заговорно-заклинательная традиция кыргызов, *Известия ВУЗов Кыргызстана*, № 4, сс. 116-118.
15. Мифтаков, К. (1948). Кыргыз эл медицинасы. Кол жазма. *ИЯЛИ тарых сектору*, инв. N526, 305, 38 б.
16. Мифтаков, К. (1949). Дарымдар. Кол жазма. *РФ ОРП НАН КР*, инв. N71, 265.
17. Таштемиров, Ж. (Жооптуу редактор), Байходжоев С., Закиров С. (1973). *Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки*. Фрунзе: Илим.
18. Харитонов, В.И. (1999). *Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований*. Ч. 1-2, Москва.: ИЭА РАН.
19. Чоробаев, А. (1948). Ак-Талаа, Куланак, Тогуз-Торо райондорунан жайналган фолклордук материалдар, *РФ ОРП НАН КР*, инв. N242, 1569, 37 б.
20. Orozalieva, J.M. (2019). Trends in the formation of Kyrgyz folklore studies 40-50-s. XXv. *Вестник J.Balasagyn KNU*, № 2, (98), pp. 45-52.